

Citizenship rights and social etiquette in the literary work of Mohammad Bagher Khosravi

Neda Yanes^۱

Postdoctoral Fellow, Persian Language and Literature, Razi University,
Kermanshah, Iran.

Ebrahim Rahimi Zanganeh^۲

Associate Professor, Persian Language and Literature Department, Razi
University, Kermanshah, Iran.

Date Received: ۳۱/۰۳/۱۴۰۳ **Date Accepted:** ۲۰/۰۹/۱۴۰۳

Abstract

Citizenship rights and social customs are among the topics that are included in the themes of these new writings, according to the context of the prose works. Concepts such as citizenship rights are considered examples of modernity and modernity in the current era, which were mostly influenced by western ideas and due to mental contexts, political and social developments in Europe entered the thought and culture of Iranians. Iranian writers used this concept in their works and writings, and above all, it appeared in contemporary prose works. On the other hand, social manners have taken part of the content of prose works due to the interaction of literature with society. One of these authors who has been analyzed in this research is Mohammad Baqer Kermanshahi, nicknamed Khosravi. The purpose of writing this article is to examine the citizenship rights and social customs in the work of Khosravi, which was done in a descriptive-analytical way. The result of the research shows that Khosravi wrote his works mostly on the aspect of realism and tried to put the expression of the realities of the society at the top of his work.

^۱. neda.yans.2016@gmail.com.

^۲. yansneda70@gmail.com.

Keywords: citizenship rights, social etiquette, Mohammad Bagher Khosravi
onstitutionalism

Citizenship Rights and Social Manners in Shams and Toghra by Mirza Mohammad Baqer Khosravi

Introduction

Man is inherently a social being who cannot meet all his needs by himself and must inevitably solve many of his needs with the help of others. This sociality and living together defines rights for the individuals of a society that must be observed by the individuals of a society in order for everyone's citizenship rights to be realized.

From the past to the present, citizenship rights and public freedoms have expressed the fundamental characteristics of the individuals of a society for having an active individual and social life in that society. Looking at the history of humanity from the beginning to the present, we find that one of the issues of concern to mankind is equality and justice. Persian literature has never been devoid of this category, and literary greats have constantly paid attention to this issue and have expressed their views on the issue of citizenship rights in the form of poetry and prose. Enjoying individual and citizenship rights in human society has been the main concern of mankind throughout various historical periods, and accordingly, literary works themselves are a way to understand the social conditions, values, norms, and anomalies of society in any period. This research focuses on citizenship rights in Shams and Toghra by Mirza Mohammad Baqir Khosravi, because many of the views and theories of intellectuals, writers, and scholars are hidden within this work, and by examining it, citizenship rights can be expressed.

Research Background

۱- Mohammad Javad, Javid, (۲۰۱۴), in an article titled "Reviewing the Philosophical Foundations of the Theory of Relativity in 'Citizenship Rights'", the key to regulating the legal system at the individual and collective levels lies in the theory of relativity in citizenship rights. The theory of relativity in citizenship rights is an objective analysis aimed at explaining the external situation, just as the theory of application in natural rights is based on the subjective principle within. These two, influenced by each other and related to each other, depict and interpret two dimensions of human existence in the field

of life that are inseparable in practice. Since human rights can be divided into two dimensions, fixed and variable, both of these types are partners in establishing citizenship rights, but that part of human rights that is identified and polished in the community is not fixed over time and space, and each society, based on its priorities for collective happiness, can prefer elements over others that are not necessarily generalizable or experiential and may differ from one society to another. The only eternal element in these rights is fundamental human rights, which can also be limited and restricted in collective conditions.

۲- Alizadeh Birjandi, Zahra, (۲۰۱۳), in an article titled “Links between nationalist discourses and citizenship rights in the Qajar era” writes: The idea of nationalism or nationalism and the concept of citizenship rights are among the concepts and foundations of modernist thought. The emergence of these two discourses in Europe was influenced by mental backgrounds, political and social developments, and democratic revolutions, especially the Great French Revolution. In Iran during the Qajar era, following the growth of innovative ideas, an opportunity was also provided to propose new legal concepts, including the concept of citizenship rights. A study of the works of thinkers and innovators of the Qajar era shows that the discourse of nationalism was a suitable platform for proposing the emerging concept of citizenship rights at that time. The present article aims to examine the impact of nationalist thought on the design and spread of the discourse on citizenship rights in the Qajar era. The most important approach of the article is that the patriotic discourse, in addition to arousing patriotic feelings, became a suitable entry point for the design of citizenship rights and the transformation of the relations between the state and the nation.

۳- Shadman, Mahdieh, (۲۰۱۵), in an article titled “Citizenship Rights from the Perspective of Imam Khomeini” writes: The emergence of the concept of citizenship can be considered coincident with the emergence of the first governments. Governments derive their authority and power from citizens and in return have duties and responsibilities towards citizens. Citizens also have reciprocal duties in relation to the government. Imam Khomeini, the late founder of the Islamic Republic of Iran, has fundamental views on the rights of citizens. His theoretical approach is based on the rights of the nation. Based on this insight, the authors examine and explore the three central rights in the field of citizenship rights (freedom, justice, and security) and the rights derived from them, relying on the thoughts of the Imam.

Discussion

- Components of Citizenship

This story (Shams and Toghra) is a bitter truth about the conditions of Shiraz during the Mongol conquest and the time of their violence and bloodshed in this land. It seems that Khosravi was aware of the characteristics of this period before writing this story and was able to reflect it well.

In this story, the author speaks of a time when the Ilkhans in Iran were free to commit any aggression and the rulers presented many gifts to the Mongol Ilkhans in order to gain wealth and maintain their position. "The market of competition and secret conspiracies was hot and no one was safe from his property and life, and sometimes it would fall into the hands of other new states to fill their pockets, and in the meantime, someone who was clever and opportunistic could get rid of them." (Yusefi, 1370: 216)

"The Mongol Khan neither knew God nor was he ashamed of anyone. "To earn a dinar, he ordered the destruction of a wall, and to collect a grain, he ordered the destruction of a house." (Khosravi, 1385: 172) The chaotic social and political conditions of Shiraz during the reign of Abesh Khatun and the internal chaos of Iran due to the military and administrative domination of the Mongols over the country are clearly evident in the formation of the scenes and events of the story. Therefore, the hero of the story (Shams) is forced to adopt a conservative spirit in order to achieve his desires and pay tribute to all the government's organs from the windfall wealth he has received, and in Abedini's words, "like the heroes of fairy tales, relying on a large treasure, he provides the means for his progress." (1387: 33)

The author skillfully attributes the hero's bowing and bowing to the Mongol rulers or their agents to the chaotic conditions of the Mongols and justifies his compromise with the Mongols, believing that it is this spirit of submission and adaptation in society that sometimes compels the hero, out of expediency or out of necessity, to cooperate with them and spend all his resources to ward off possible harm and reach his beloved, and in this way, he does not hesitate to sacrifice his life and property and to welcome any danger.

According to Gholamhossein Yousefi, "The spirit of submission and the way the people behave towards the Mongols is one of the instructive scenes of the book. The common people, who had no hands or feet; the elites also agreed to anything out of fear that their property, status, and interests would be

jeopardized. However, if there was any voice, it was from the people in the bazaar alley.” (Yousefi, 1991: 218)

The characteristics that Khosravi gives to the characters of the story are a reflection of the true and natural types in society and his own thoughts, and in Gholam's opinion, the author, with his constitutionalism and mild reformism, has attempted to depict a historical period similar to his own time in Shams and Toghra. He wants to stop the aggression of foreigners from Iran and improve its political and social situation by establishing constitutionalism, and he seeks his ideas in the ideals of the protagonist of the story. (Gholam, 1992: 227)

-Xenophobia

In the second chapter and the beginning of the story, the author, through the protagonist of the story, Shams, considers the Mongols "barbarians, destroyers of the country, enemies of the religion of Islam, unjust infidels, and desert camel herders" who have become the rulers and possessors of authority over the people. (Khosravi, 1385: 30)

Shams' stance against the Mongols is followed by Khorram's conservative advice, who tells him: "Religious zeal and pain," although desirable and acceptable, should be concealed, and advises him to avoid telling the truth, which is necessary for any ruler, so that he can "eat bread at the daily rate and clean the threshing floor no matter which way the wind blows." (Ibid.: 30) However, Shams does not accept Khorram's uncle's advice, saying: "It is better for a Muslim to die than to be subject to an infidel and bow down to the enemy of religion." (Ibid.: 31) Khorram, who is an experienced and worldly person and Shams' mentor, does not insist on his advice, and sighs in agreement with Shams' words, saying: "Yes, my son, it is so. If we were Muslims and had felt like Muslims and had acted according to the conditions of Islam, we would never have been captured by the infidels and the idolaters would not have dominated us." (Ibid.)

These conversations show that Khosravi, who is a patriot and advocate of freedom, considers the problems of that day in the country to be the aggression of foreigners and the division and separation of the Muslims of Iran. Referring to the verse "Indeed, Allah does not change the condition of a people until they change their condition." (Ra'd: 11),

he leaves the fate of the people in their own hands and considers every social change and transformation to be dependent on individual awareness and transformation.

Perhaps it can be said that the author's xenophobia is one of the things that is seen in various places in the story, and this trait stems from his hatred of foreigners and the circumstances in which the Shah himself finds himself.

"The service of these God-fearing Mongols is fraught with many dangers." (Khosravi, 1385: 706)

The author uses every opportunity to express the evil deeds of the Mongols: "Bahadur replied to Shams: I cannot take my family with me. They must come to the camp from behind. Because Shiraz is not our homeland, but it is a difficult task, because I have no one to take care of them on this long and dangerous journey and bring them home safely. I have no son or brother. Only a rotten eunuch and a few ignorant Mongol servants who are with them will be the greatest source of danger, because wherever they reach their ugly habit of encroaching on people's property, they will end up causing evil." (Ibid.: 241)

-Call to Patriotism

The author's memory of the homeland and his sense of patriotism are repeatedly and clearly expressed in most of the pages of the book through the language of the characters in the story.

Khorram's response to Shams: "... It is necessary for all of us to think about the good and bad of it (the homeland and its people). At night, when I am sleepless, I think about such matters regarding the happiness and misery of our beloved homeland..." (Ibid.: 37)

Elsewhere in the story, this sentence is spoken by Khorram to Shams.

Conclusion: Iranian literature, especially contemporary prose, is a comprehensive mirror of people's lives. One of the most important subjects studied in social sciences is the effects that society has on the individual. Undoubtedly, these factors have an impact on the writer and may affect this group more than others. The writer, as an individual in society, is also influenced by the social, cultural, and political environment and the ideals of his society, and his works will be a manifestation of social and natural manifestations. Therefore, it can be said that when a literary work becomes popular among people, when a person reads it, he feels that the creator of the work is a part of him and knows his pains and sufferings. In this study, Khosravi has tried to express the bitterest current realities in his society in a simple and sincere manner and to broaden the readers' horizons towards some of the deepest problems of society. His goal is to show the decline of the ancient values that have been the foundations of life and civilization in this land for

centuries, and he wants to prevent this decline through this representation by stimulating thoughts and minds. What can be seen in the novel *Shams and Togra* as civil rights is mostly a criticism and protest against the status quo, which Khosravi has expressed in the best possible way. The main method of writing fiction is based on realism and expressing the status quo. Regarding social customs, folk wisdom reflects the beliefs and principles accepted by the people of a land from the past to the present.

حقوق شهروندی و آداب اجتماعی در شمس و طغرای میرزا محمداقبر خسروی

۳

ندا یانس

دانش آموخته پسادکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۴

ابراهیم رحیمی زنگنه

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰

چکیده

حقوق شهروندی و آداب اجتماعی از جمله موضوعاتی است که با توجه به بافت آثار منشور در مضامین این نو نوشته‌ها قرار می‌گیرند. مفاهیمی چون حقوق شهروندی از مصادیق تجدد و نوگرایی در عصر حاضر محسوب می‌شود که بیش‌تر متأثر از اندیشه‌های غربی و به تأسی از زمینه‌های ذهنی، تحولات سیاسی و اجتماعی در اروپا در اندیشه و فرهنگ ایرانیان هم وارد شد و نویسندگان ایرانی از این مفهوم در آثار و نوشته‌های خود استفاده کردند و بیش از هر چیز در آثار منشور معاصر نمود یافت. از طرف دیگر آداب اجتماعی نیز با توجه به تعامل ادبیات با جامعه بخشی از درونمایه آثار منشور را به خود اختصاص داده‌اند. یکی از این نویسندگان که در این پژوهش مورد مذاقه قرار گرفته است، میرزا محمداقبر کرمانشاهی، متخلص به خسروی است. هدف از نگارش این مقاله بررسی حقوق شهروندی و آداب اجتماعی در شمس و طغرای خسروی است که به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. نتایج حاصل پژوهش نشان می‌دهد که خسروی در شمس و طغرا بیش‌تر بر جنبه واقع‌گرایی نوشته است و سعی داشته بیان واقعیت‌های جامعه را سرلوحه کار خود قرار دهد.

کلیدواژگان: حقوق شهروندی، آداب اجتماعی، محمداقبر خسروی، شمس و طغرا.

۱- مقدمه

انسان ذاتاً موجودی اجتماعی است که به هیچ وجه نمی تواند تمام نیازهای خود را تأمین کند و به ناچار می بایست بسیاری از احتیاجات خود را با کمک دیگران حل کند. این اجتماعی بودن و در کنار هم زیستن، حقوقی را برای افراد یک جامعه تعریف می کند که الزاماً باید توسط افراد یک جامعه رعایت گردد تا حقوق شهروندی همه محقق گردد.

از گذشته تاکنون حقوق شهروندی و آزادی های عمومی بیانگر مختصات بنیادین افراد یک جامعه برای داشتن یک زندگی فردی و اجتماعی فعال در آن جامعه بوده است. با نگاهی به تاریخ بشریت از آغاز تاکنون، درمی یابیم یکی از موضوعات مورد نظر بشر، برابری و عدالت است. ادبیات فارسی هیچ گاه از این مقوله خالی نبوده و بزرگان ادبی پیوسته به این امر اهتمام ورزیده و در قالب شعر و نثر دیدگاه های خود را در موضوع حقوق شهروندی بیان داشته اند. برخورداری از حقوق فردی و شهروندی در جامعه بشری در طی دوره های مختلف تاریخی دغدغه اصلی نوع بشری بوده است و بر این اساس آثار ادبی خود شیوه ای برای شناخت شرایط اجتماعی و ارزش ها و هنجارها و ناهنجارهای جامعه در هر دوره ای است.

در این پژوهش به حقوق شهروندی در شمس و طغرای میرزا محمدباقر خسروی پرداخته شده، زیرا بسیاری از دیدگاه ها و نظریات اندیشه مندان، صاحبان قلم و بزرگان علم و دانش در لابه لای این اثر نهفته است و با بررسی می توان حقوق شهروندی را بیان داشت.

۱-۱- پیشینه تحقیق

۱- محمدجواد، جاوید، (۱۳۹۳)، در مقاله ای با عنوان «بازخوانی بنیان های فلسفی نظریه نسبیت در حقوق شهروندی»، شاه کلیدی برای تنظیم نظام حقوقی در سطح فردی و جمعی در نظریه نسبیت در حقوق شهروندی نهفته است. نظریه نسبیت در حقوق شهروندی، تحلیلی عینی ناظر به توضیح وضع بیرون است، همان گونه که نظریه اطلاق در حقوق طبیعی مبتنی بر اصلی ذهنی در درون است. این دو، متأثر از هم و مرتبط با هم، دو بعد از وجود آدمی را در عرصه زندگی به تصویر و تفسیر می کشند که در عمل تفکیک ناپذیرند. چون حقوق انسانی به دو بعد ثابت و متغیر قابل تقسیم است، هر دوی این قسم در تاسیس حقوق شهروندی شریک هستند اما آن بخش از حقوق آدمی که در جمع هویت یافته و صیقل می خورد در گذر زمان و مکان ثابت نیست و هر جامعه ای مبتنی بر اولویت های سعادت جمعی خویش

می‌تواند عناصری را بر دیگری ترجیح دهد که لزوماً نه تعمیم‌پذیر است و نه تجربه‌پذیر و ممکن است از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت باشد. تنها عنصر جاودانه در این حقوق، حقوق بنیادین بشری است که این حقوق هم در شرایط جمعی قابل تحدید و تضییق است.

۲- علیزاده بیرجندی، زهرا، (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «پیوندهای گفتمان‌های ملی‌گرایی و حقوق شهروندی در عصر قاجار» می‌نویسد: اندیشه‌ی ناسیونالیسم یا ملی‌گرایی و مفهوم حقوق شهروندی از مفاهیم و مبانی اندیشه‌ی تجدد به شمار می‌آیند. پیدایش این دو گفتمان در اروپا تحت‌تاثیر زمینه‌های ذهنی، تحولات سیاسی و اجتماعی و انقلاب‌های دموکراتیک به ویژه انقلاب کبیر فرانسه بوده است. در ایران عصر قاجاریه به دنبال رشد اندیشه‌های نوخواهانه، مجالی نیز برای طرح مفاهیم جدید حقوقی از جمله مفهوم حقوق شهروندی فراهم شد. بررسی آثار اندیشه‌گران و نوخواهان دوره‌ی قاجار نشان می‌دهد گفتمان ملی‌گرایی بستر مناسبی برای طرح مفهوم نوپای حقوق شهروند در آن روزگار بوده است. مقاله‌ی حاضر با هدف بررسی تاثیر اندیشه‌ی ملی‌گرایی در طرح و رواج گفتمان حقوق شهروندی در عصر قاجار نگاشته شده است. مهم‌ترین رهیافت مقاله این است که گفتمان وطن‌مدار علاوه بر برانگیختن احساسات وطن‌دوستانه، مدخل مناسبی برای طرح حقوق شهروندی و دگرگونی روابط دولت و ملت شد.

۳- شادمان، مهدیه، (۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان «حقوق شهروندی از منظر امام خمینی» می‌نویسد: ظهور مفهوم شهروندی را می‌توان مصادف با پیدایش نخستین حکومت‌ها دانست. حکومت‌ها اعتبار و قدرت خود را از شهروندان می‌گیرند و در مقابل نسبت به شهروندان دارای وظایف و مسئولیت‌هایی هستند. شهروند نیز تکالیف متقابل در ارتباط با دولت دارد. امام خمینی، بنیانگذار فقیه جمهوری اسلامی ایران، در رابطه با حقوق شهروندان دارای دیدگاه‌های بنیادین است. رویکرد نظری ایشان بر مبنای حقوق امت استوار شده است. نگارندگان بر پایه این بینش سه حق محوری مطرح در حوزه حقوق شهروندی (آزادی، عدالت و امنیت) و حقوق مشتق از آن‌ها را با تکیه بر اندیشه‌های امام مورد بررسی و کاوش قرار می‌دهند.

۲- مبانی نظری تحقیق

۱-۲- حقوق

وقتی در جوامع متمدن و صنعتی فعلی، سخن از حقوق مطرح می‌گردد، معانی متعددی از آن در ذهن متبادر می‌شود. حقوق جمع واژه حق است. برخی واژه حقوق و معانی مختلف آن در زبان فارسی را در قالب چهار دسته تقسیم‌بندی کرده‌اند.

۱- مجموعه قواعدی که بر اشخاص، از این جهت که در اجتماع زندگی می‌کنند، حکومت می‌کند.

۲- دستمزد و پولی که مثلاً دولت به کارمندان خود می‌دهد که بیش‌تر مربوط به حقوق اداری است.

۳- گاه مراد «علم حقوق است»؛ یعنی داشتن دانشی که به تحلیل قواعد حقوق و سیر تحول و سرگذشت آن می‌پردازد.

۴- به خاطر حفظ نظم جامعه و تنظیم روابط افراد، حقوق مجموعه امتیازاتی است که به فرد در برابر دیگران توان و قدرت خاصی می‌بخشد و دیگران در مقابل او دارای تکلیف به معنای خاص آن می‌شوند. به این امتیاز و توانایی «حق» و به مجموع آن‌ها «حقوق فردی» گفته می‌شود. برخی از متفکران نیز پنج معنا و مفهوم از حق ارائه کرده‌اند که دو معنای آن حقیقی و سه معنای دیگر اعتباری هستند. براساس این تقسیم‌بندی، معنای حقیقی «حق» عبارتند از: ۱- واقعیت، ۲- حقیقت؛ یعنی به واقعیت عینی و خارجی و نیز به ادراک مطابق با واقع حق گفته می‌شود. (زارع وقاری، ۱۳۹۲: ۷-۸)

۲-۲- حقوق شهروندی

حقوق از نظر لغوی، جمع حق است و آن اختیارات، توانایی‌ها و قابلیت‌هایی است که به موجب قانون، شرع، عرف و قرارداد برای نوع بشر لحاظ شده و در اصطلاح، اصول، قواعد و مقرراتی است که روابط انسان‌ها را با هم در حقوق خصوصی و روابط فرمانروایان و فرمانبران را در حقوق عمومی و اساسی تنظیم می‌نماید. ژان ژاک روسو در کتاب قرارداد اجتماعی خویش می‌نویسد: «نظام اجتماعی حق مقدسی است که پایه و اساس تماماً حقوق محسوب می‌شود. معهذا این حق یک امر طبیعی و فطری بشر نیست؛ یعنی عرضی و تصنعی بوده نتیجه بعضی قراردادهاست.» (روسو، ۱۳۴۱: ۳۶)

برای شهروند و شهروندی تعاریفی وجود دارد که متداول‌ترین آن‌ها این است: «شهروند فردی است در رابطه با یک دولت، که از سویی برخوردار از حقوق سیاسی، مدنی، اجتماعی است و از سوی دیگر، در برابر دولت تکلیف‌هایی به عهده دارد. این رابطه را شهروندی گویند.» (آشوری، ۱۳۶۶: ۲۲۱)

۳-۲- آداب اجتماعی

بدون تردید هر ملت و قومی از خود آداب و رسوم دارند که در بین آن ملت دارای ارزش است. آداب و رسوم اجتماعی بخشی از دانش یا فرهنگ عامیانه به شمار می‌رود. «فرهنگ عامه به مجموع آداب و رسوم، عقاید، عادات، حکایات، امثال و ترانه‌ها و اشعار عامیانه اطلاق می‌شود.» (دادفر، ۱۳۸۰: ۱۵۳) «آنچه به عنوان فرهنگ عامه، فرهنگ مردم یا دانش عوام و واژه‌ها و ترکیبات متعدد مورد نظر است، معادل اصطلاح فولکلور است که در سال ۱۸۴۶ م، در نوشته‌های ویلیام تامس، آمده و به عنوان جامع‌ترین واژه‌هایی که به مطالعه زندگی علوم در کشورهای متمدن می‌پردازد، پذیرفته شده است.» (پناهی سمنانی، ۱۳۸۱: ۲۰۵)

۴-۲- میرزا محمدباقر کرمانشاهانی

میرزا محمدباقر کرمانشاهانی، متخلص به خسروی در شرحی که در آخر تذکرة اقبال‌نامه خود را این‌گونه معرفی می‌کند: «... تولدم در بیست و چهارم ربیع الثانی ۱۲۶۶ ه.ق در کرمانشاهان اتفاق افتاد و نزدیک پنجاه سال است در این شهر مقیم هستم. سی سال از این مدت را در سایه تربیت و عنایت پدرم شاهزاده محمدرحیم میرزا ابن محمدعلی میرزای دولتشاه بن خاقان فتحعلی شاه (قاجار) با خاطری آسوده و با رفاه تمام زندگانی کردم... در سایه پدرم به تحصیل عربی و ادبیات از صرف و نحو، منطق، معانی و بعضی ریاضیات و حکم و اصولین و ... پرداختم.

گاهی خاطر را به سرودن غزل و قصیده مشغول می‌نمودم که پدرم مرا از این کار منع می‌فرمود ولی حسینعلی خان کلهر مرا به گفتن شعر ترغیب کرد و مدتی هم نشینی صاحبان ذوق به سرم افتاد و ... صحبت اهل حال را به ارباب قیل و قال ترجیح دادم...» (خسروی، ۱۳۸۵: ۵)

«محمدباقر کرمانشاهانی پس از وفات پدر برای برقراری «مرسومش» به تهران رفت، پس از سالی به کرمانشاهان برگشت و پنج سالی در تلگراف‌خانه آن‌جا مجانی خدمت کرد. از آن پس به قناعت و انزوا روی آورد و به نوشتن آثاری چون دیبای خسروی، رساله‌ای در شرح زحافات و عمل عروضیه، ترجمه داستان عذرای قریش تألیف جرجی زیدان پرداخت.» (همان)

«خسروی بیش از آن که به شاعری شناخته شود، در شیوة نثرنویسی شهرت دارد. وی انسانی وطن‌پرست و مشروطه‌خواهی معتدل بود و در اشعار خود نیز از این مضامین سخن به میان آورده است.» (غلام، ۱۳۸۱: ۲۱۶)

یحیی آرین‌پور، خسروی را یکی از پیشوایان نثر نوین ادبی و نویسنده نخستین رمان تاریخی ایران می‌داند. «(آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۲۴۰) درباره او می‌نویسد: به علت علاقه‌ای که علاءالدوله حاکم کرمانشاه به اخلاق و معنویات خسروی پیدا کرد او را به همراه خود به ایالت فارس آورد. در آن زمان که در فارس حکومت استبداد رو به زوال بود و مأمورین دولت بر جان و مال مردم اختیاری نامحدود داشتند، خسروی پس از فراغت از کار روزانه بر مزار شیخ (سعدی) و خواجه (حافظ) اعتکاف می‌جست و به خدمت وفا علی‌شاه سرسلسله درویشان شاه نعمت‌الهی، می‌شتافت و اوقات را به تزکیه نفس یا به تماشای اماکن قدیمی و آثار باستانی فارس می‌گذراند.

نتیجه این مطالعات و رهاورد این سفر طرح رمان تاریخی معروف «شمس و طغرا» بود که بعدها در یکی از مزارع ماهیدشت (در کرمانشاهان) به رشته تحریر کشید. خسروی پس از مراجعت به کرمانشاهان و شروع مشروطه، از افکار جدید پشتیبانی کرد و در همه حال بر عقیده خود پایدار ماند و بر اثر حوادث محلی، چندین بار به حکم اجبار از شهر به دامن صحرا و ایلات، که با بعضی از آن‌ها خویشاوندی داشت، پناه برد و بعد از ورود سالارالدوله به صفحه غرب، ناچار ایران را ترک گفت و به زیارت عتبات رفت.

«در ایام جنگ بین‌الملل اول که غرب ایران میدان تاخت و تاز لشکریان بیگانه شده بود؛ خسروی مدتی به کوه پناه برد و با عشایر گریزان در غارها و جنگل‌ها مسکن گزید و عاقبت با قول و قرار او را به شهر آوردند و به محض ورود دستگیر و زندانی کردند و خواستند به سیستان تبعیدش کنند. لیکن در همدان فسخ عزیمت کرده پس از دو ماه حبس به وساطت امیر افخم، به شرط این که از تهران خارج نشود، اجازه آمدن به مرکز دادند.» (همان: ۲۴۱)

نویسنده در مقدمه مختصر رمانش یادآوری می‌کند که: «این کتاب رمانی است آمیخته با بعضی وقایع و مطالب جغرافی و دقایق اخلاقی که در سال ۱۳۲۵ ه.ق در موقعی که اوضاع شهر کرمانشاه بر اثر تهاجم بیگانگان آشفته بود... می‌نویسد. این رمان در سه جلد تألیف شده و هر جلد آن به نامی موسوم

گشته است. جلد اول: شمس و طغرا، جلد دوم: ماری و نیسی، جلد سوم: طغرل و هما که در غره رجب سال ۱۳۲۸ ه.ق در مزرعه جو گره از مزارع ماهی دشت کرمانشاهان به پایان رساند.» (همان)

موضوع این داستان «عشق» است. عشق شمس به طغرا، عشق ماری و آبش خاتون به شمس، عشق طغرل، فرزندش به هما، عشق ملک‌زاده به فردوس (دختر شمس) و ...

«نویسنده در سراسر کتاب، داستان‌های عاشقانه را با بسیاری از صحنه‌های هیجان‌انگیز، وقایع سیاسی- اجتماعی، جنگ و تدبیر و مطالب تاریخی و جغرافیایی با لطف و زیبایی خاصی درآمیخته است.» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۰۰)

۳- بحث

۱- ۳- مولفه‌های شهروندی

این داستان (شمس و طغرا) واقعیات تلخی است از اوضاع و احوال شیراز در عصر استیلای مغول و روزگار بیداد و خون‌ریزی آنان در این سرزمین. گویا خسروی پیش از نوشتن این داستان از ویژگی‌های این دوره باخبر بوده که توانسته آن را به خوبی منعکس کند.

نویسنده در این داستان از روزگاری سخن می‌گوید که ایلخانان در ایران برای انجام هر تجاوزی آزاد بوده‌اند و حکمرانان برای به دست آوردن ثروت و حفظ مقام خود هدایای زیادی تقدیم ایلخانان مغول می‌کردند. «بازار رقابت و توطئه‌های پنهانی گرم بود و کسی بر مال و جان خود ایمنی نداشت و هرچند گاه نوبت به دست نودولتان دیگر می‌افتاد تا کیسه خود را پر کنند و در این میان کسی می‌توانست از شر آنان خلاصی یابد که زیرک و موقع‌شناس باشد.» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۱۶)

«خان مغول نه خدا را می‌شناخت و نه شرم از کسی داشت. برای تحصیل دیناری حکم به تخریب دیواری می‌کرد و به تصور وصول دانه‌ای به ویرانی خانه‌ای فرمان می‌داد.» (خسروی، ۱۳۸۵: ۱۷۲)

اوضاع آشفته اجتماعی و سیاسی شیراز در زمان حکومت آبش خاتون و هرج و مرج داخلی ایران به سبب تسلط نظامی و اداری مغولان بر کشور در شکل‌گیری صحنه‌ها و حوادث داستان کاملاً مشهود است. از این رو قهرمان داستان (شمس) مجبور است برای رسیدن به خواسته‌هایش روحیه محافظه‌کاری پیش گیرد و از ثروت بادآورده‌ای که نصیبش شده به همه ارکان حکومت باج دهد و به قول عابدینی

«مانند قهرمانان افسانه‌های پریان با تکیه بر گنجی کلان اسباب پیشرفت خود را فراهم سازد.» (۱۳۸۷: ۳۳)

نویسنده، تعظیم و کرنش قهرمان داستان در برابر حاکمان مغول یا دست‌نشانندگان آنان را به طرز استادانه‌ای به اوضاع نابسامان مغولان نسبت می‌دهد و سازش او را با مغولان توجیه می‌کند و معتقد است که همین روحیه تسلیم و سازگاری در اجتماع است که قهرمان داستان گاهی از روی مصلحت یا از روی اضطرار که برایش پیش می‌آید، مجبور می‌شود به همکاری آنان تن دهد و تمام امکانات خود را صرف دفع ضررهای احتمالی و رسیدن به معشوق خود نماید و در این راه از بذل جان و مال دریغ نورزد و به استقبال هر خطری برود.

به گفته غلامحسین یوسفی «روح تسلیم و طرز سلوک مردم با مغولان از صحنه‌های عبرت‌انگیز کتاب است. عامة مردم که دست و پای نداشتند؛ خواص نیز از بیم آن‌که دارایی و مقام و منافع‌شان به خطر نیفتد به هرکار تن می‌دادند. با این همه اگر صدایی برمی‌خواست از همان مردم کوچه بازار بود.» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۱۸)

ویژگی‌هایی که خسروی به شخصیت‌های داستان می‌دهد نمودار تیپ‌های حقیقی و طبیعی در جامعه و افکار خود او است و به عقیده غلام، نویسنده با مشروطه‌خواهی و اصلاح‌طلبی ملایم خویش در شمس و طغرا به تصویرسازی دوره تاریخی مشابه روزگار خویش دست زده است. او خواهان قطع دست تجاوز بیگانگان از ایران و اصلاح وضعیت سیاسی و اجتماعی آن با استقرار مشروطیت است و ایده‌های خود را در آرمان‌های قهرمان داستان می‌جوید. (غلام، ۱۳۸۱: ۲۲۷)

۲-۳- بیگانه‌ستیزی

در فصل دوم و آغاز داستان، نویسنده از زبان قهرمان داستان، شمس، مغولان را «وحشی، مخربین بلاد، دشمنان دین اسلام، کافرهای بی‌انصاف و شترچران بیابان‌گرد» می‌داند که فرمانروا و صاحب اختیار مردم شده‌اند. (خسروی، ۱۳۸۵: ۳۰)

موضع‌گیری شمس در برابر مغولان، توصیه محافظه‌کارانه خرم را به دنبال دارد که به او می‌گوید: «غیرت و درد دینی» اگرچه مطلوب و پسندیده است باید آن را کتمان کند و پرهیز از حق‌گویی را که لازمه هر حاکمی است به او سفارش می‌نماید تا بتواند «نان به نرخ روز خورد و از هر سو باد بیند خرمن پاک

کند.» (همان: ۳۰) ولی شمس سفارش کاکاخرم را نمی‌پذیرد و می‌گوید: «برای مسلمان، مردن بهتر که در تحت اطاعت کافری درآید و تعظیم به دشمن دین کند.» (همان: ۳۱) خرم که فردی باتجربه و دنیادیده و مربی شمس است بر توصیه خود پافشاری نمی‌کند و در تأیید سخن شمس آهی می‌کشد و می‌گوید: «بلی ای فرزند چنین است. اگر مسلمان بودیم و درد مسلمانی داشتیم و به شرایط اسلام رفتار کرده بودیم، هرگز اسیر کفار نمی‌شدیم و بت پرستان بر ما مسلط نمی‌شدند.» (همان)

این گفتگوها نشان می‌دهد خسروی که یک وطن‌پرست و طرفدار آزادی است؛ مشکلات آن روز کشور را تجاوز بیگانگان و تفرقه و جدایی مسلمانان ایران می‌داند و به استناد آیه «ان الله لا یغیر ما بقوم حتی ینقضوا ما بأنفسهم» (در حقیقت، خدا حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند.) (رعد: ۱۱)

سرنوشت مردم را به دست خودشان حواله می‌دهد و هر تغییر و تحول اجتماعی را وابسته به آگاهی و تحول فردی می‌داند.

شاید بتوان گفت: بیگانه‌ستیزی نویسنده از مواردی است که در جاهای مختلف داستان به چشم می‌خورد و این خصلت از تنفر او نسبت به بیگانگان و اوضاع و احوالی که خود شاه در آن به سر می‌برد، سرچشمه می‌گیرد.

«نوکری این مغول‌های از خدا بی‌خبر بسی خطرناک دارد.» (خسروی، ۱۳۸۵: ۷۰۶)

نویسنده در هر فرصتی برای بیان زشت‌کاری مغولان استفاده می‌کند: «بهادر در جواب شمس می‌گوید: خانواده‌ام را همراه که نمی‌توانم برد. باید از عقب به اردو بیایند. زیرا شیراز وطن ما نیست ولیکن کار صعبی پیش آمده، زیرا که هیچ کس را ندارم که در این راه دور پر محافت از آن‌ها پرستاری نماید و سلامت به منزل برساند. نه پسری دارم نه برادری. منحصر است به یک خواجه پوسیده و چند نوکر بی‌معرفت سوار مغول هم که با آن‌هاست، بیش‌تر اسباب خطر خواهد بود، زیرا که هر جا برسند به عادت زشتی که دارند به مال مردم دست‌اندازی کرده، آخر شری بر پا کنند.» (همان: ۲۴۱)

۳-۳- دعوت به میهن‌پرستی

یاد وطن و حس میهن‌پرستی نویسنده در بیش‌تر صفحات کتاب از زبان شخصیت‌های داستان مکرر و آشکارا بیان می‌شود.

خرم در جواب شمس: «... بر همه لازم است که در صلاح و فساد آن (وطن و اهل وطن) اندیشه کنیم. شب‌ها که بی‌خوابی به سرم می‌زند. به این گونه امور که راجع به سعادت و شقاوت وطن عزیز ماست، اندیشه می‌کنم...» (همان: ۳۷)

در جای دیگر داستان این جمله از زبان خرم خطاب به شمس گفته می‌شود. «فرزند جان! مگر این غیرت و درد را تنها شما دارید و دیگر کسی درد دین و حب وطن ندارد؟» (همان: ۱۳۸)

مثال‌هایی که برای یاد وطن آورده شد، گاهی به معنی «زادگاه» هستند و نشان از بوم‌گرایی یا محلی‌گرایی است که مفهومی باسابقه‌تر از ملی‌گرایی و هویت ملی دارد.

اشکال ندارد که در ناخودآگاه خسروی قوم‌گرایی یا بوم‌گرایی قوی‌تر از ملی‌گرایی و کل‌گرایی باشد که در آن روزگار مراحل آغازین رشد و تکوین خود را طی می‌کرده است.

نکته قابل توجه در این باره این است که واژه وطن از جمله واژه‌هایی است که در دوره مشروطه از بسامد و کاربرد بالایی برخوردار بوده، همراه با واژه‌های «آزادی» و «قانون» از شاخص‌ترین درون‌مایه‌های شعر و نثر بیداری محسوب می‌گردد. و به معنای سرزمینی که مردمانی دارای مشترکات قومی، زبانی و فرهنگی در آن زندگی می‌کنند، به کار می‌رود. در این داستان نیز بسیار مورد استفاده نویسنده قرار گرفته است. هم‌چنین واژه «ملت» که خسروی همراه با نویسندگان عصر مشروطه به معنی جدید آن؛ یعنی مردم به کار برده است: «سلطان خادم شریعت و حارس ملت است.» (همان: ۴۲۰)

۴-۳- ایجاد نظم و برقراری قانون و عدالت

در موقعیتی از داستان، نویسنده اشاره‌ای می‌کند به پادشاهان ایران که واجب‌الاطاعه هستند و همه مردم مجبورند از آنان پیروی کنند.

شمس از ماری ونیزی می‌پرسد: «مگر شما پادشاهان خود را واجب‌الاطاعه نمی‌دانید؟ و در جواب ماری می‌گوید: ما از اصل پادشاه نداریم که ناچار به اطاعت از او باشیم. شمس تعجب کرد و گفت: چگونه می‌شود مملکتی بی‌پادشاه بر پا و منظم بماند؟ ماری گفت: مملکت ما جمهوری است. گفت: جمهوری یعنی چه؟ گفت تمام مردم آن‌جا متحد و متفق شده‌اند در حفظ ولایت خود از شر بیگانگان و آبادی وطن خود و اجرای عدل و نظم و حقوق یک‌دیگر. پس هر چند نفر، یک نفر شخص عاقل بی‌غرض دانا را وکیل خود نموده به شهر بزرگ آن‌جا که ونیس است، می‌فرستند و آن وکلا از میان خود

یک نفر را انتخاب کرده رئیس جمهور قرار می دهند و جزیی و کلی کارهای مملکت از کار دولتی و تجارتی و زراعت و نظم و عدالت، از روی دستور و قانونی است که آن جمع نشسته ترتیب داده اند... شمس را از آن وضع بسیار خوش آمد و گفت: شهد الله! معنی زندگانی آن است که مردم آن مملکت دارند که هرکس اندازۀ خود را می داند و به حق دیگری تعرض نمی رساند و هیچ کاری به هوای نفس اشخاص قوی دست نمی گذارد و هزار نفر اسیر زبردست یک نفر بی دانش و بی انصاف نیستند که هر چه خواهد با آن ها بکند...» (خسروی، ۱۳۸۵: ۶۲۷)

به عقیده غلام، نویسنده در این قسمت از داستان ضمن انتقاد صریح از حکومت های استبدادی قاجار گوشۀ چشمی به فرهنگ و تمدن غرب دارد و رد پای این گرایش نویسنده در متن داستان و برخی توضیحات مثبت وی از آتن و فرهنگ و تمدن آن دیار نیز دیده می شود. (غلام، ۱۳۸۱: ۲۲۸)

یکی از مقاصد خسروی در بیان فساد اداری، اجتماعی و اخلاقی دوره استیلای مغولان این است که «خوانندگان داستان را در بیزاری و تنفر از جور و ستم بیگانگان با خود همراه کند. به ویژه وقتی از عدالت و نظام در کارهای «ونیز»، هوشیاری و اتحاد مردم آن جا در کارهای عمومی و دفاع از وطن و آبادی آن سخن می گوید که با نوعی شیفتگی همراه است.» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۲۲)

۳-۵- وحدت ملی در سایه قانون

ماری ونیزی در ادامه می گفت و گویش با شمس می گوید: «بلی چنین است، لیکن این تربیتی که برای ما ونیزی ها فراهم آمده از مسئله اتفاق است و پیروی قانون. شما هم اگر متفق شوید و از این قانون آسمانی که دارید مو به مو پیروی کنید و از آن نتوانید تخلف نمایید و رشته کار را به دست عقلای مملکت دهید و بی مشورت و تجویز آن ها کاری نکنید، همان حال آن جا را پیدا می کنید...» (خسروی، ۱۳۸۵: ۶۲۸)

۳-۶- اقتدار دولت مرکزی و رفاه و آسایش

نویسنده این موارد را در گفتگوی شمس با بهاء الدین محمد پسر خواجه الشمس الدین صاحب دیوان حاکم اصفهان بیان می کند. پس شمس شرحی از نظم و امنیت راه ها و آسودگی مردم و قوافل و ارزانی و فراوانی ارزاق که دیده بود بیان کرد و گفت: اگر حضرت خواجه در این جا نشینند و به نظر هیبت و سیاست بر این خلق ننگرند، از کجا این امنیت حاصل و این سیاست جاری خواهد شد؟ و چگونه ناخن

و چنگال گرگان آدمی صورت از جان و مال رعایای گوسفند سیرت برکنده خواهد شد؟ خواجه بهاء-الدین: چنین است. وقتی به اصفهان آمدم به قسمی هرج و مرج و مغشوش بود که کسی به جان و مال ایمنی نداشت. اما امروز چنین است که دیده‌اید.» (همان: ۲۹۲)

در روزگار آشفته و آشوب‌زده‌ای که خسروی از آن سخن می‌گوید امنیت فقط با تنبیه و مجازات دزدان و راهزنان و متجاوزان به حقوق مردم به دست می‌آید. روشی که بهاء‌الدین محمد جوان برای ایجاد امنیت به کار گرفته بود. این موضوع در گفتگوی شمس با یکی از اهالی اصفهان به هنگام ورودش به آنجا دیده می‌شود.

«شمس با تعجب پرسید: این همه تفاوت (امنیت و نظم کار منازل و آسودگی قوافل در وسط صحرا) در میان مردم این محال و اهالی فارس از چیست؟ و پاسخ می‌شنود: ای عزیز! خوب و بد و باانصاف و بی‌انصاف و دزد و راهزن در همه جا هست. این که در این منازل مشاهده می‌کنی نه از خوبی مطلق مردم این جاست. بلکه از سطوت و قدرت و مراقبت و سیاحت حاکم این مملکت است که به جرم دزدیدن یک تخم مرغ شکم می‌درد و به گناه اندک، عقوبت‌های بزرگ می‌نماید. چه بسیار خاندان‌های کهن را برای اندک خطایی از بنیان برانداخته و چه بسیار دست‌های قوی را محض دراز شدن به مال ضعیفی از ساعد قطع کرده است!» (خسروی، ۱۳۸۵: ۲۸۷)

۷-۳- آداب و رسوم اجتماعی

در فصل‌های مختلف کتاب، نویسنده با مطرح کردن اصالت و نجابت قهرمان داستان یا برخی از وابستگان او یا ملک‌زاده و خواجه‌زاده به باورها و عقاید جامعه به ویژه در عصری که ماجراهای داستان در آن روی می‌دهد اشاره می‌کند.

«نجابت، شرافت، پاک فطرتی، جوانمردی، خوش‌اندami، داشتن هوش و ذکاوت فطری، شجاعت، و...»

صفات است که نویسنده برای طغرل، فرزند شمس‌الدین، می‌آورد و گویا این صفاتی است که خاندان-های اصیل ایرانی به ویژه در هنگام وصلت و ازدواج بسیار مورد توجه قرار می‌گرفته است.» (همان:

۷۹۲)

۸-۳- اعتقادات مذهبی

«طغرا خندید و گفت: اگر چیزی به من می دادید که سر و بر خود را با آن پوشیده و مستور می شدم بد نبود. شمس فوراً شده‌ی ابریشمین دور سر خود را گشود، پیش برد و گفت: به نقد این برای رو موی نازنین شما از چشم بنده کفایت می کند، باقی اندام شما که پوشیده است، این را بگیرید و به سر بکشید.» (همان: ۵۵)

«طغرا به خرم گفت: کاکای محترم به جای این که زحمتی کشیده اید، باید من دست شما را می بوسیدم، اما چون به ظاهر از این کار معذورم خواهش دارم که این انگشتی را که اسم من بر آن نقش است در انگشت خود نمایید که باز طغرا دست شما را بوسیده باشد.

۹-۳- محرم و نامحرم بودن

«طغای (مادر طغرا): من از زبان خلق می ترسم اگر مرد نامحرم در این خانه نبود، باز طوری بود. راست است شوهر تو جوانی است باهمت و صاحب مکنت، اما مختار و مالک در خانه او دیگری است و به من هم نامحرم. هرچند من و او از ریه گذشته ایم. اما مردم لغوگوی بی انصاف همیشه در کمین هستند که چیزی ساخته بگویند.» (همان: ۵۲۰)

«حمیده گفت: فرزند عزیزم طغرل کو؟ چرا نمی آید او را ببینم؟ ماری خندید و گفت: او حالا دیگر در شمار مردها و نامحرم است. نباید در همچو مواقع به اندرون بیاید.» (همان: ۷۴۸)

۱۰-۳- توکل به خدا

«فردوس در جواب طغرا گفت: بلی عزیزم، دوی همه دردها با خداست و باید از او خواست که طیب را او بفرستد و دوا را به وی تلقین کند. پس چرا باید از او مرگ خواست که باعث خشم خداوند است و دلالت بر تصور عجز او می کند از آسوده ساختن بنده خداوند مسبب الاسباب است. از او باید خواست که سبب را پیش آورد تا علاج درد کند.» (همان: ۸۲)

«شمس خندید و گفت: حالا زود است او را گرفتار زن و بچه کنیم. اگر آن ها صبر می کنند و عجله در شوهر دادن دختر خود ندارند تا موقع زن گرفتن طغرل، من هم بی میل نیستم به وصلت آن ها. اما یک عیب دارد و آن این که آن ها سنی هستند و ما شیعه.» (همان: ۷۵۰)

۴- نتیجه گیری

ادبیات ایران زمین به ویژه نثر معاصر آینه‌ای تمام‌نما از زندگی مردم است. یکی از مهم‌ترین موضوع‌های مورد مطالعه در علوم اجتماعی، تأثیراتی است که جامعه بر روی فرد می‌گذارد. بدون شک این عوامل بر روی نویسنده تأثیرگذار بوده و چه بسا این قشر را به نسبت دیگران بیش‌تر متأثر کند. نویسنده نیز به عنوان فردی از اجتماع تحت تأثیر محیط اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و آرمان‌های جامعه خود قرار گرفته و آثارش تجلی نمودهای اجتماعی و طبیعی خواهد بود. بنابراین می‌توان گفت هنگامی که یک اثر ادبی در میان مردم مقبولیت پیدا می‌کند که شخص با خواندن آن احساس کند که پدیدآورنده اثر جزئی از اوست و دردها و رنج‌هایش را می‌شناسد. در این پژوهش خسروی سعی کرده است تلخ‌ترین واقعیات جاری در اجتماع خود را با بیانی ساده و صمیمی بیان کند و افق دید خوانندگان را به سوی بخشی از عمیق‌ترین معضلات جامعه وسعت ببخشد. هدف او به نمایش گذاشتن زوال ارزش‌های دیرینه سال‌هایی است که قرن‌های متمادی پایه‌های زندگی و تمدن این سرزمین بوده و می‌خواهد از طریق این بازنمایی بتواند با تحریک افکار و اذهان از این زوال جلوگیری کند. آنچه در رمان شمس و طغرا به عنوان حقوق شهروندی می‌توان دید بیش‌تر جنبه انتقاد و اعتراض به وضع موجود است که خسروی آن را به بهترین شکل ممکن بیان کرده است. رویه اصلی داستان نویسی بر پایه واقع‌گرایی و بیان وضعیت موجود است. در مورد آداب اجتماعی، حکمت عامیانه نشان‌دهنده باورها و اصول پذیرفته شده مردم یک سرزمین از گذشته تا به امروز است.

منابع

۱- قرآن کریم

- ۲- آرین‌پور، یحیی، (۱۳۷۲)، از صبا تا نیما، چاپ پنجم، تهران، زوار
- ۳- پناهی سمنانی، حسین، (۱۳۸۱)، فرهنگ عامه، نشریه دانش و مردم، شماره دوم.
- ۴- خسروی، محمدباقر، (۱۳۸۵)، شمس و طغرا، چاپ اول، تهران، هرمس
- ۵- دادفر، ابوالقاسم، (۱۳۸۰)، جلوه‌های فرهنگ عامه در ادبیات فارسی، نامه فرهنگ، شماره ۳۹
- ۶- زارع و قاری، راحله، (۱۳۹۲)، مفهوم حق در فلسفه کانت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تبریز، دانشکده ادبیات، گروه فلسفه.
- ۷- غلام، محمد، (۱۳۸۱)، رمان تاریخی، چاپ اول، تهران، چشمه.

۸- یوسفی، غلامحسین، (۱۳۷۰)، دیداری با اهل قلم، جلد دوم، چاپ سوم، تهران، علمی.

۱- Quran

۲- Arinpour, Yahya, (۱۳۷۲), from Saba to Nima, fifth edition, Tehran, Zovar

۳- Panahi Semnani, Hossein, (۱۳۸۱), Popular Culture, Danesh and People, No. ۲

۴- Khosravi, Mohammad Bagher, (۱۳۸۵), Shams and Togra, first edition, Tehran, Hermes

۵- Dadfar, Abulqasem, (۲۰۱۰), Effects of Popular Culture in Persian Literature, Nameh Farhang, No. 39

۶- Zare Vaghari, Rahela, (۲۰۱۲), The Concept of Right in Kant's Philosophy, Master's Thesis, Tabriz University, Faculty of Literature, Department of Philosophy

۷- Gholam, Mohammad, (۱۳۸۱), historical novel, first edition, Tehran, Cheshme

۸- Yousfi, Gholamhossein, (۱۳۷۰), A.meeting with the people of pen, second volume, third edition, Tehran, Ilmi

